

Երբ Լըիսկան տեսնելով իր ընկերոջ մահը՝ կաղկանձելով յարձակուեց Իգնատի վրայ, այն ժամանակ լսուեց երրորդ հարուածն էլ, որ անմիջապէս ընդհատեց կաղկանձոցը: Ապա Զոտովը յիշում է, որ նա յիմարացած և հարբած՝ տեսնելով երկու դիակ, մօտեցաւ մեքենային և դէմ արաւ իր սեփական ճակատը...

Դրանից յետոյ մինչև երեկոյ նրա աչքերը բռնուած էին մութ շղարշով, և նա չէր կարողանում տեսնել նոյնիսկ իր մատները:

Թարգմ. ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆ

ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ՆԻ ԳՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՑ

Զաք. Ճիճինաձէի գրական գործունէութիւնը.—նրա նոր գրքերը հայերի դէմ:—
Պոյս նունէի աղգութեան հարցը:—Մի գիտնականի կարծիքը վրաց գրականու-
թեան մասին:—Մի ձեռագիր երգարան:

Վրաց բազմաշխատ հրատարակիչ և գրող պ. Զաք. Ճիճինաձէն շարադրել է ու տպագրել մօտերս մի շարք գրքոյկներ այլևայլ ասպարէզներում անուն հանած վրացիների մասին: Այդ գրքոյկներից երկուսը՝ «Պաւլէ Շահդուլեան» և «Իվան Գվարամաձէ» կապ ունին հայերի հետ: Հայերի հետ մեծ կապ ունի նոյնպէս նրա մի ուրիշ աշխատութիւնը, որի մասին յայտարարուած է թէ մամուլի տակ է և կրում է «Վրացի-գրիգորեաններ» անունը: Բայց հայերի մասին խօսում է ու «պատմական տեսութիւններ» է գրում պ. Ճիճինաձէն համարեա իր բոլոր յօդուածներում ու գրքոյկներում, որոնց թիւը արդէն տասնեակների է հասնում: Եւ այլապէս չէր էլ կարող լինել, քանի որ նա վերջին տարիներս բռնուած է մի սարսափելի, իրան ոչ մի բողոք հանգստութիւն չտուող ցաւով. նա ուզում է անպատճառ կրկնապատկել իր հայրենակիցների թիւը... Իսկ այդ ցաւից ազատուելու համար նա ընտրել է իր միամտութեանը վայել մի շատ կարճ ու հեշտ ճանապարհ՝ վրացի-գրիգորեան (լուսաւորչական) և վրացի կաթողիկ հրատարակելով Վրաստանում ապրող բոլոր հայերին... Սրանից ի տասը տարի առաջ այդ «եռանդոտ հայրենասէրի» պահանջ-

ները աւելի համեստ էին. նա այդ ժամանակ արծարծեց ու մշակեց «վրացի-մահմէդականների» հարցը, բայց այժմ, ինչպէս երևում է, նրա ծրագրերը սաստիկ ընդարձակուել է, և նա հայերին «նուաճելովը» չբաւականանալով՝ մամուլին է յանձնել արդէն «Վրացի-հրէաներ» անունով մի գրքոյկ, որ լոյս պէտք է տեսնէ նրա միւս նոր, կէս դիւթին տեղեկացիօղ աշխատասիրութիւնների հետ միասին («Վրացի-գրիգորեաններ», «Վրացի փաշաները Տաճկաստանում» ևայլն)...

Շատ ընորոշ ու առանձնակի դէմք է պ. Ճ. վրաց գրողների շարքում: Նա այժմ մօտ 50 տարեկան, «անուսում» մարդ է: Նա սովորել է միայն ծխական դպրոցում և, ինչպէս վկայում է Վ. Գունիան իր «Վրաստանի օրացոյց»-ում, նա այդ ուսման կէսը ստացել է ռուսաց, իսկ միւս կէսը - հայոց ծխական ուսումնարանում: Երեւի այդ է պատճառը, որ Ճ. այժմ էլ գիտէ հայերէն և իր երեկւի «պատմական տեսութիւնների» համար նիւթեր է քաղում նաև հայ գրականութիւնից: Ծխական դպրոցից յետոյ նա մինչև 18 տարեկան հասակը դեղերել է իբրև աշակերտ այլևայլ արհեստաւորների մօտ: Այնուհետև դառնալով միառժամանակ «Իրօէբա» լրագրի լրատու՝ նա ձեռք է զարկում շուտով հրատարակչական գործին, որև տանում է մինչև օրս հազուադիւս աշխատասիրութեամբ ու անձնութիւրութեամբ: Բաւական է ասել, որ նա տուել է մինչև օրս իր հայրենակիցներին ոչ պակաս քան 250 անուն մեծ ու փոքր գիրք... Սկզբում նա բաւականանում էր լոկ հրատարակչի դերով, բայց այս վերջին տասը տարին կատարելապէս հեղեղել է վրաց գրականութիւնը իր այլևայլ «տեսութիւններով»: Տարի չի անցնի որ միջին հաշուով հինգ-վեց գրքոյկ չշարադրէ: Գրում է հայրենիքի հին և նոր գործողների կենսագրութիւններ, պատմական տեսութիւններ է անում վրաց համբարների, վաճառականութեան, արդիւնագործութեան, տպագրութեան, պարբերական հրատարակութիւնների ևայլն մասին ու նկարագրում Վրաստանի այլևայլ գաւառները: Այդ գրքոյկների թւում լինում են յաճախ նաև բաւական խոշոր գրութիւններ. «այդպէս», օրինակ, սրանից մի երկու ամիս առաջ նա տպագրեց «Վրաց արդիւնագործութեան պատմութիւնը», որ պարունակում է ամբողջ 224 երես և արժէ մի ըուրլի:

Ճ. այդ հերոսական աշխատասիրութիւնը և նրա երկաթե կամբը կատարելապէս սքանչացնում են մարդուն, բայց ցաւը նրանումն է, որ այդ գրութիւնները կորցնում են ինտելիգենտ մարդու աչքում իրանց արժէքի ⁹/₁₀ մասը՝ իրանց հեղինակի խոշոր պակասութիւնների պատճառով... Երևակայեցէք, որ այդ

ամեն քայլափոխին մի-մի «պատմական տեսութիւն» թխող պարոնը հիմնաւոր կերպով ծանօթ չէ նոյնիսկ վրացի միակ պատմագիրը Քարթլիս-Յիովրեայի» հետ... պատմական տեսութեան անունով նա ներկայացնում է իր ընթերցողներին այլևայլ կասկածելի լեզւենդաների, պառաւանդից լսած բարբառաւորների և դէսից-դէնից հաւաքած ասէկոսէնների ժողովածուներ... Աւելացրէք դրան ընդհանուր զարգացման, զօրեղ լոգիկայի քացակայութիւնն ու հայատեցական ողորմելի, անմաքուր տենդենցիաները,—և պատկերը կատարեալ կը լինի... Նրա անտրամաբան, պփեղցփեղ դատողութիւնները ուղղակի չափ և սահման չունին...

Այս անգամուայ համար մենք բաւականանում ենք ծանօթացնելով մեր ընթերցողներին վերոյիշեալ «Պաւլէ Շահղուլեան» գրքոյկի հետ, որ ամբողջապէս վերաբերում է հայերին և պարունակում է 72 միջադիր երես:

Ինչո՞ւ է գրել ձ. այդ գիրքը.—Ախալցխայում ծնունել է 1769 թուին Շահղուլեան ազգանունով մի մարդ և 87 տարի ապրելով աշխարհում՝ մեռել է իր ծննդավայրում նոյն ազգանունով: Ամբողջ 60 տարի (1795—1855) այդ մարդը եղել է հայ-կաթոլիկների քահանայ՝ Պօղոս վարդապետ Շահղուլեան անունով, որպիսի անունը փորագրուած է նաև նրա գերեզմանի վրայ՝ վրացերէն ու լատիններէն լեզուներով: Իր ամբողջ կեանքում նա բարձրաբարբառ քարոզել է ամեն տեղ իր ծխականներին, որ թէ՛ ինքը, և թէ՛ նրանք ազգով հայ են, կրօնով հայ-կաթոլիկ: Քարոզելիս (օրինակ՝ թիֆլիզում) նա միշտ յայտաբարել է ժողովրդին, որ ինքը վրացերէն լեզուով է ատենաբանում այն պատճառով, որ ամենքին մատչելի լինի: Նա հրմուտ հայկաբան էր և կազմել է ընդարձակ հայերէն-վրացերէն բառարան: Նա այն կարծիքի էր, որ բոլոր կաթոլիկ քահանաները պէտք է շատ լաւ իմանան տեղական տիրապետող հայերէն ու վրացերէն լեզուները, և դրա համար էլ նա հիմնովին ուսումնասիրել էր այդ երկուսն էլ: Վրացիք, այսինքն պ. ձ. մեծ թուով ընդունած վրացի-կաթոլիկները, իրանց թշնամին են եղել ճանաչած Շահղուլեանին և կասկածով են եղել նայելիս նրա վրայ...

Այժմ ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ ազգի մարդ պէտք է լինի այդ Շահղուլեանը.—Պ. ձ. իր գրքի ամեն երեսի վրայ մի տառն անգամ կրկնում է, որ այդ կաթոլիկ վարդապետը վրացի էր... Ի՞նչ հիման վրայ, կը զարմանայ ընթերցողը.—Այն հիման վրայ, որ նա ազգով կրօնական գրքերի կարիք իր վրացախօս հաւատացեալների համար՝ իտալերէնից մի քանի գիրք

է թարգմանել այդ տեղական լեզուով... «Հապա ինչո՞ւ էր վերացներէն լեզուով գրքեր թարգմանում, եթէ հայ էր»,—բացազանչում է տղայօրէն մեր խելօք հեղինակը... Մի ուրիշ տեղ նա անցողակի կերպով ասում է, թէ «ինչպէս վերջին տարիներս մենք հաստատ կերպով իմացանք, Շահողուբանները հնումը (?) ձիւլիմուզաշվիլի ազգանունով են եղել յայտնի»: Այդքան միայն... Իսկ մենք ինչո՞վ համոզուեանք, որ դա ճիշտ է, որ դոկումենտի հիման վրայ, չէ՞ որ պատմութիւն էք գրում, պ. «պատմաբան»... Յաճախ, երբ հանգամանքները ստիպում են մեր հեղինակին խոստովանուել Շահողուբանի ոչ-վրացասիրութիւնը,—նա իսկոյն երեխայօրէն շտապում է աւելացնել, «Բայց ես համոզուած եմ, որ Շահողուբանը հոգով իսկական վրացի էր»... Իսկ ինչո՞վ բացատրել վարդապետի ազգութացութիւնը, ի՞նչու էր նա ինքն իրան «իսկական հայ» համարում: Դրա գաղտնիքը, պ. Ճ. ասելով, կայանում է նրանում, որ նա երիտասարդ ժամանակ Հոռվմում ընկնում է Մխիթարեան վարդապետների ազդեցութեան տակ, որոնք և նրա գլխից հանում են վրացութիւնը...

Մենք իսկապէս ուրախ կը լինէինք, որ Շահ. ոտով-գրել-խով պատկանէր ձիւլիմուզաշվի հայրենակիցներին: Նա ոչ միայն «մի զատ չէ», այլև, ինչպէս այդ երևում է հեղինակի գոցէ միամտաբար տուած տեղեկութիւններից,—մի շատ անհամակրելի մարդ: Երևակայեցէք մի հոգեւոր հովիւ, որ ամբողջ վաթսուռ տարի աշխարհը տակնուվրայ է անում իր փառասիրական ձգտումների համար: Հօտի մէջ խռովութիւններ ձգել, եղբօրը եղբօր դէմ զինել, քսութիւններ անել, մի օր հայոց, միւս օր—վրաց թշնամի լինել, մի օր Ախալցխայի փաշայի (մինչև ոռւսների այնտեղ մտնելը), միւս օր—Կովկասի կառավարչապետի փեշի տակը անարգաբար կծկուել, պարզ մատնութիւններ անել, հաւատացնել տէրութեանը, թէ ինչպէս Եւրոպայից եկած պատերները, այնպէս էլ Վենետիկից ուղարկուած Մխիթարեան վարդապետները—ուռա թագաւորի թշնամիներ են,—ահա ձեզ Ճ. փայփայած մարդու երկարամեայ ամբողջ կեանքը...

Ո՛րքան ողորմելի մարդ պէտք է լինի մի գրող, որ իբրեւ թէ իր ազգին ծառայութիւն մատուցանելու համար լայնդ անի նոյնիսկ այդպիսի մի անհամակրելի մարդուն «գողանալ» մի ուրիշ ազգից ու բերել փաթաթել իր սիրելի հայրենակիցների վրին... Շահողուբանը լեզուազէտ էր, դիրք ունեցող մարդ էր, —և այդքանը բաւական է Ճ. խելքից հանելու համար...

Բայց Ճ. գրքի ամբողջ չաղը՝ դեռ այդքանը չէ. նա իբ

աշխատութեան առաջին երրորդ ($\frac{1}{3}$) մասը դործ է դրել ապացուցանելու, որ հայերը դարերի ընթացքում «կուլ են տուել» ու շարունակում են մինչև օրս կուլ տալ վրացիներին... Մենք զանց ենք անում այն ամենը, ինչ որ նա թուփակի պէս կրկնել է իլիա Ճաւահաւաձէի և Ակակի Ծերեթելու ասածներէց. լսենք միայն Ճիճ.-ի սեփական փաստերը:

Այդ պատմաբանի «ճիշտ տեղեկութիւններ» հիման վրայ հայերը գաղթել են Վրաստան մինչև 19-րդ դարու կէսը ուղիղ հինգ անգամ «Վրաստան» բառը այստեղ պէտք է հասկանալ Ճ. Ժաքով, այսինքն նրա մէջ պէտք է մտցնել նաև Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Արդահանի և Արդանուշի գաւառները: Գաղթականութիւնը տեղի է ունեցել 12-դ., 17-դ., 18-դ. և 19-դ. դարերին: Վերջինը վերաբերում է 1830 թ. Կարնի Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ կատարած մեծ գաղթականութեանը: Արդ. պ. Ճ.-ի հաշուով ամեն անգամ գաղթականութիւնը տեղի է ունեցել միայն միքանի ընտանիքով, բացառութիւն կազմել է միայն 1830 թիւը, երբ Վրաստան են անցել յիշեալ եպիսկոպոսի հետ միայն միքանի հարիւր հոգի... «Եթէ այդ բոլոր 5 նուազ Վրաստան տեղափոխուած հայերին միասին հաշուենք,—շարունակում է պարոնը,—ամենաշատը կարող է դուրս գալ հինգ շաղար հոգի, մինչդեռ այսօր ամբողջ Վրաստանն ու Կախէթը լիքն են հայերով: Կարելի է արդեօք ընդունել, որ այդ 5000 հոգին հարիւր (?) տարուայ ընթացքում վերածուէին երկուհարիւրից մինչև երեք հարիւր հազար հոգու»...

Այգալիսով նախ և առաջ ամբողջ 800 տարուայ միջոցը վերափոխուած է 100 տարուան, և երկրորդ՝ 800 տարի շարունակ ահագին հրոսակներով գաղթող հայերը դառնում են ընդամենը 5000 հոգի, մինչդեռ վերջին երեսային էլ յայտնի է այսօր, որ միմիայն Կարնի գաղթականները 1830 թ. կազմում էին 90,000 հոգի...

Եւ այդ մտացածին, կեղծ, ծիծաղելի հաշիւները դրւում են այսօր վրացախօս հայերի առաջ այն նպատակով, որ նրանց համոզեն, թէ նրանք աղբով հայ չեն, այլ միայն հայերի կրօնն են դաւանում, վրացի—գրիգորեան են...

Մեր «պատմաբանը» ձեռքը պարզում է այնուհետև մի շարք հայկական յայտնի անունների վրայ և վճռում, որ նրանք ամենևին հայ չեն: Այսպէս նշանաւոր կապիտալիստ Աղ. Մանթաշեանը առաջ է եկել Մէնթէշաշվիլի-ներէից, դրամատուրգ Գաբ. Սունդուկեանը—Սունդակիշվիլի-ներէից, «Վումայի» խմբագիր հայր Աղանեանը—Չուստիճամիաշվիլի-ներէի այսինքն:

Ձուլատ-ուտողենց) ցեղից, բարեգործ տիկին Նադիրեանի ազգը հնումը եղած է Նադիրաձէ, Վենետիկի վարդապետ Սափարեանինը—Սափարաշվիլի, որովհետեւ «հին ժամանակ Ախալցխայի մօտ եղել է Սափար անունով մի վրաց վանք», և այլ այսպիսի ափեղցփեղ, ապշեցուցիչ յայտնութիւններ, առանց որեւէ հիմքի ու զոկումենտի...

Այնուհետեւ, երկիւղ կրելով, որ մի գուցէ այդ երեք հարիւր հազար «վրացի-գրիգորեանները» չհաւատան իր միամիտ աչքակապութիւններին, դիմում է նրանց՝ ճարը կտրած՝ այնպիսի մի մուրացիկ աղաչանքով, որ չենք կարող բառաբառ չբերել այստեղ. «Ենթադրենք, թէ այդպէս չէ, և Վրաստանում ապրող բոլոր հայերը զուտ հայկական ծագումից են. միթէ նրանք այդ դէպքում պէտք է իրանց հայ համարեն, քանի որ դարերի ընթացքում իրանց ազգութիւնից այլևս ոչինչ չեն պահել, այլ լեզուով, բարքով ու բնատրուութեամբ միացել են վրացիներին հետ և այն աստիճան նմանուել ընդհանրին, որ նրանց (հայերին ու վրացիներին) համարեա թէ այլևս անկարելի է միմիանցից զանազանել: Եւ ի՞նչ կ'ասի դրանց մասին մի եւրոպական կրթութիւն ստացած մարդ, եթէ լսի, որ դրանք իրանց հայ են համարում: Միթէ վայելուչ բան կը լինի, որ այդպիսի մի ժողովուրդ իր երեսն ու սիրտը դարձնէ այն ազգի հայրենիքից, որտեղ իրանց նախնիների սերունդներն են ապրել, որտեղ իրանց պապերն են մեռել, որտեղ այդ վերջինների գերեզմաններն են մնացել: Կարելի՞ է արդեօք, որ մի այդպիսի ժողովուրդ ստոնութիւն ցոյց տայ դէպի իր վրայ երախտիք ունեցած ազգի լեզուն, բարքն ու բնութիւնը և մօտենայ այնպիսի մի ազգի (հայերի) լեզուին ու սովորութիւններին, որից ո՛վ գիտէ երբ և ո՛ր դարում հեռացել է մի օր: Այդպիսի մի վարմունք ինձ անվայել է երևում: Դա մոլորութիւն է, անշափ մեծամտութիւն ու ֆանատիկոսութիւն: Այդ վարմունքը ոչոքի համար ընդունելի չի լինի, և այդօրինակ մի ուրացութիւն ամենտեղ դատապարտելի կը լինի»...

Ահա ձեզ անմիտ բառերի մի կոյտ... Շէկք ու հիմայ պատասխան տուէք դրան... Միթէ ձիճիւնաձէն չգիտէ «ուրացութիւն» ու «ֆանատիկոսութիւն» (մսլեռանդութիւն) բառերի միտքը, կամ որ մի եւրոպացի երբեք չի դատապարտի մի հայի, որը կը կամենայ իր ազգութիւնը պահպանել, իհարկէ, շատ լաւ գիտէ, բայց նա հէնց այդպիսի աչքակապութիւններով է ուզում մի տեսակ շարժել տգէտ ժողովրդի գութը: Դա մի անճար մարդու աղաչանքն է, վերջին միջոցը... Դրան կ'ասեն՝

մուրալով տանել այն, ինչ որ չէ յաջողում տանել իրաւունքով...

Հայր պ. Կարբեւաշվիլին, որի պ. Մարրի դէմ կատարած յարձակումների մասին տեղեկութիւն տուինք «Մուրճի» անցեալ համարում, տպագրել է սորերս մի բաւական հաստ, հետաքրքիր գիրք «Վրաստանի եկեղեցու քահանայապետութիւնը» վերնագրով: Տէր-հայրը, ինչպէս յայտնի է մեր ընթերցողներին, սաստիկ ատոււ է հայագէտ պրոֆեսսորին՝ նրա քննադատական ոգու պատճառով: Պ. Ս. Գորգաձէն, որ մասնագէտօրէն ծանօթ է վրաց եկեղեցու պատմութեան, ցաւ է յայտնում իր մի ընդարձակ գրախօսութեան մէջ (Վիվերիա, № 153), որ հ. Կարբեւաշվիլին ամենևին նեղութիւն չի կրել քննական բովի միջով անցկացնելու այն բազմաթիւ պատմական տեղեկութիւնները, որոնց մասին նա աջուձախ տալիս է շատ համարձակ ու իրան միայն հաճելի վճիռներ... Նա չէ յանձն առնում գոնէ իմաց տալու ընթերցողներին, որ այդ «անգզողը» ու սխալ վճիռները կազմում են իր սեփական կարծիքները կամ ներկայացնում հասարակութեան մի մասի ենթադրութիւնները: Բերելով տէր-հօր գործած այդպիսի սխալ վրճիռների մի ամբողջ շարք՝ պ. Գորգաձէն չէ կարողանում մասնաւոր դասել իր զարմանքը՝ տեսնելով, թէ ինչպէս հ. Կարբեւաշվիլին առանց այլապիւլթեան սովորեցնում է իր ընթերցողներին, թէ Վրաստանում քրիստոնէութիւն տարածող կոյս Նունէն ծագումով կապադովկիացի վրացունի էր... Այդ, ասում է պ. Գ., միայն մի խումբ մարդկանց ենթադրութիւնն է, մինչդեռ մասնագիտական գրականութեան մէջ աւելի տիրապետում են այն համոզումները, թէ Նունէն եղել է հայ կամ յոյն: Եւ ընդամենը սրանից երեք տարի առաջ իտալացի Ա. Պալմիրին մի ամբողջ գիրք է յօրինել այդ մասին, որի մէջ աշխատում է ապացուցանել, որ կոյս Նունէն հայ էր: Հարցը յամենայն դէպս վճռուած չէ համարւում, և պէտք է միայն ապշել հ. Կարբեւաշվիլու գործ դրած «մեթոդի» վրայ: Եւ այդ ամենից յետոյ շատ հասկանալի է դառնում այն խոր ատելութիւնը, որ տածում է տէր-հայրը պ. Մարրի նման մի քննասէր, բարեխիղճ, գիտուն մարդու դէմ... Բայց չնայելով գրքի այդ խոշոր պակասութիւններին՝ նա, ինչպէս վկայում է պ. Գորգաձէն, արժանի է ուշադրութեան նախ այն պատճառով, որ դրանով հայր Կ. առաջին փորձն է անում տալու համայն Վրաստանի կաթո-

ղիկոսների ու հովուապետների պատմութիւնը, և երկրորդ՝ դրքի յօրինողը մեծ ջանք է գործ դրել քաղելու հին ձեռագրերից բազմաթիւ հետաքրքիր ու կարևոր տեղեկութիւններ:

Բերլինի համալսարանի ընկտոր պ. Հարնակի մի մասնաւոր նամակից «Իվերիան» (№ 112) քաղում է իր ընթերցողների համար հետևեալ կտորը. «Վրաց ձեռագիր աղբիւրներին, որքան պարզուել է վերջերս, տրւում է այժմ գիտութեան մէջ նոյնքան մեծ նշանակութիւն, որքան տրւում էր մինչև օրս ասորական գրականութեան մնացորդներին. ուստի այսուհետև յատուկ ուշադրութիւն կը դարձնուի վրաց կուլտուրայի, նրանց լեզուի և մինչև մեզ հասած գրական թանկագին գանձերի ուսումնասիրութեան վրայ»: Գերմանական գիտնականի տուած այդ աւետումը մեծ ոգևորութիւն է պատճառել վրաց լրագրին, և նա գրում է այդ առիթով այսպէս. «Ժժրագրւարար մինչև այժմ տպագրուած է միայն մի աննշան մասը մեր հին գրականութեան մնացորդներից: Երբ մեր բոլոր ձեռագիրները տպուեն, այն ժամանակ գիտնականները կը զարմանան մեր անցեալի հոյակապութեան վրայ: Քանի որ այդպիսի մի նպաստաւոր միտք է առաջացել գիտնականների շրջանում, պէտք է հաւատացած լինենք, որ բախտը մեզ էլ կը ժալտի, և մօտիկ ապագայում արևմտեան Եւրոպայի մայրաքաղաքներում կը հիմնուեն վարց լեզուի ամբիոններ: Պէտք է մեր հասարակութիւնն էլ աշխատէ իր կողմից նպաստելու այդ մեծ գործի զլուխ գալուն»:

Ոմն Սասէբաձէ գտել է, ինչպէս ինքը հաղորդում է «Իվերիայում» (№ 124), Գորու մի ազնուականի տոհմական գրադարանում մի կարևոր ձեռագիր երգերի ժողովածու: Երգարանի յօրինողն է Ասլան Սուրդաղուլին, որ հռչակուած է եղել 19-դ դարի առաջին կիսում իբրև երգիչ (աշուղ), թառածող ու բանաստեղծ: Պ. Սասէբաձէի հաւաքած տեղեկութիւններին նայելով, Սուրդաղուլու պապ Հուսէյնը բորչալուցի թուրք է եղել և էրէկլէ Բ. Թազաւորի օրով քրիստոնէութիւն է ընդունել: Երգարանը պարունակում է իր մէջ 327 երգ, որոնցից միայն մի մասը (21 հատ) գրել է ինքը աշուղը, իսկ մնացածները պատկանում են 75 այլևայլ անձանց: Ուսանաւորների ահագին մեծամասնութիւնը կորած էր համարւում մինչև օրս վրաց գրականութեան համար: Բերուած

հեղինակները մէջ մենք տեսնում ենք մի խումբ հայեր, ինչպէս են, օրինակ, Սայաթ-Նովան, Ղ. Բեհբուջեանը, Շամիրխանեանը, Ի. Աքիմեանը, Գ. Ղորղանեանը, միջանիթումանովներ և միջանի ուրիշներ, որ կրում են նոյնպէս հայկական ծանօթ աղբանուէներ։ Առաջ բերելով այդ շատ կողմից հետաքրքիր երգերի ցուցակը՝ յօդուածագիրն ասում է, որ նրանց մէջ «չափազանց լաւ է մանաւանդ մի կծու ոտանաւոր, որ գրել է Դաւիթ արքայորդին (վրացի) հայերի դէմ»։ Պարոնը չափազանց ոգևորուած է իր գիւտով և աղաչում է իր հայրենակիցներին, որ շտապեն երգարանի այժմեան տէր Ի. Սուլխանովից ձեռք բերելու ձեռագիրը և տպագրութեան յանձնելու։ Նա խնդրում է նոյնպէս, որ յիշեալ խումբաւորուած մասին տեղեկութիւններ ունեցողները շտապեն յայտնելու վրաց-գործողներին, քանի որ ժամանակը չէ անցել և «քանի որ նրան (աշուղին) իրան սեփականացնելը դեռևս չէ մտածել մեր հարևան մի աղբ (հայերը), որ շատ հմուտ է այդպիսի գործերում»... Մենք էլ մեր կողմից կը խնդրէինք վրացիներին, որ այդ խեղճ Սասէրաձէի աղաչանքը շուտով կատարէին, ապա թէ ոչ՝ նա կարող է անհամբերութիւնից ճաքել... Բայց չլինի՞ թէ այդտեղ մի բան կայ, որ այդքան գովաւորել է նրան. պէտք է մի փոքր մտածել!..

Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ